

Spinozas inflytande på Bertrand Russells ”personliga religion”. Del 1.

Stefan Andersson, TD.

Inledning

Den engelske filosofen, samhällskritikern och nobelpristagaren i litteratur (1950) Bertrand Russell (1872-1970) gjorde sig knappast känd som en vän av organiserade former av religion. När hans essäsamling *Why I'm not a Christian* (1957) översattes och kom ut på svenska följande år som *Varför jag inte är kristen* blev boken snabbt föremål för en intensiv debatt i dagspressen som pågick i över ett år. Den amerikanske professorn i filosofi, Paul Edwards, hade satt ihop en mycket selektiv textsamling av Russells mest anti-religiösa essäer och artiklar, som i stort sett bara visade en sida av hans komplicerade förhållande till Gud och religionen. Detta åstadkom han genom att välja texter, som med ett undantag var skrivna mellan 1925 och 1954, då Russell inte längre var så upptagen med att finna uttryck för sina religiösa impulser och mystiska upplevelser. Bortsett från ungdomsåren så var det under perioden 1901 till 1918 som Russells religiösa sökande var som mest intensivt och intresset för Spinoza nådde en kulmen under åren före Första Världskrigets utbrott. Spinoza nämns i förbigående i en uppsats som skrevs 1897, som markerar hans frigörelse från hegelianismen och som tidigare inte varit publicerad, men för övrigt finns det inga tydliga spår av Russells stora beundran för Spinoza och det inflytande som dennes, enligt Novalis, ”gudsberusade” filosof haft på Russell, som själv för det mesta var mer berusad av Guds frånvaro än av Guds närvaro.

Men den tredje essän ”Vad jag tror”, som kom ut som en liten bok 1925 med titeln *What I Believe*, bär ändå vissa spår av Russells beroende av Spinozas analys av människans plats i universum och vad hon kan göra för att nå frihet och sinnesro. I det andra kapitlet med titeln ”Det goda livet” sammanfattar Russell sin livsfilosofi eller ”personliga religion” med orden ”Gott är det liv som inspireras av kärlek och vägleds av kunskap.” Att detta till synes banala påstående är inspirerat av Russells läsning av Spinoza bygger jag delvis på vad han skrev i brev till Lady Ottoline Morrell i mars 1912, då deras kärleksförhållande pågått i ett år, och de tillsammans börjat läsa ur Spinozas *Etik*. Russell skriver: ”Spinoza har allt – intellekt och kärlek. Det *kan* genomföras”.

I ett annat brev skriver Russell: ”Han anser att stridighet är det grundläggande onda och det av kärlek upplysta förnuftet utgör botemedlet.”

Att dessa påståenden skulle uttrycka mer eller mindre samma tanke som det ovan, kan kanske vara svårt att acceptera för en petimäter, men den som har lite kännedom om Spinozas terminologi och de baspostulat han utgick ifrån, kan nog skönja en influens. I ett annat brev från samma tid säger Russell att Spinoza skänker ”mystical knowledge”. När Bertrand Russell sällskapet grundades 1972 valdes Russells formulering från *Vad jag tror* som motto för sällskapet utan att någon då kanske anade det spinozistiska inflytandet.

Empirikern

Varför jag inte är en kristen var den första essäsamlingen av Russells skrifter om religion och den fick ett oerhört inflytande på människor över hela jorden, främst unga, som i honom såg en förespråkare för en livsfilosofi som kunde erbjuda ett alternativ till traditionella religiösa föreställningar och normer. I förordet till den svenska utgåvan säger Russell:

På senare år har det cirkulerat ett rykte som går ut på att jag skulle ha blivit mindre bestämd motståndare till den religiösa renlärigheten än jag tidigare var. Detta rykte saknar all grund. Jag anser alla världens stora religioner – buddismen hinduismen, kristendomen, islam och kommunismen – både osanna och skadliga. Redan av logiska skäl är det uppenbart att eftersom de är sinsemellan oense, kan inte mer än en av dem vara sanna. (s. 13)

Dessa ord upprörde de fromma och rättrogna - främst de kristna - och uppfattades av många som en ateists attack mot alla former av religion. Det är att lägga märke till att Russell även betraktade kommunismen som en religion, även om den officiellt sett förnekar Guds existens och vill avskaffa alla former av religion. Detta berodde på att Russell ansåg att kommunismen *i praktiken* fungerar som en religion.

I sin analys av religion tog han inte enbart hänsyn till vad teologerna kallar *fides qua*, dvs vad man tror, utan även till *fides quae*, dvs hur man tror. I ljuset av denna distinktion framstår varje föreställning vare sig den rör religion, politik eller filosofi som i grunden religiös, så till vida som den går utöver det som kan bevisas eller antas vara sant på goda grunder och omhuldas på ett dogmatiskt och fanatiskt sätt. Detta beaktande av betydelsen av hur mycket vi bör engagera oss i våra föreställningar, och synen på vad som var vetbart var ett arv från de engelska agnostikerna och speciellt från den brittiske matematikern och filosofen William Kingdon Clifford, vars uppsats ”The Ethics of Belief”

fick ett stort inflytande på fritänkare världen över. Clifford ansåg t.ex. att det är oetiskt att tro på Helvetet. Mill vägrade att kalla Gud ”god” i normal bemärkelse och var beredd att ta sin plats i Helvetet, om Gud så skulle straffa hans uppriktighet. Längre fram i samma förord säger Russell: ”Vanan att grunda sina övertygelser på bevis och att tillmäta dem endast den grad av visshet som bevismaterialet motiverar skulle, om den blev allmän, bota de flesta av de olyckor av vilka vår värld lider.”

Personlig religion

Russell hade, vad beträffar sin syn på religionen, två olika förhållningssätt. Officiellt sett och i sällskap med präster och prelater intog han en mycket kritisk inställning, men privat och även på vissa ställen i sin publicerade produktion framkommer det att han hade en ”personlig religion” eller livsfilosofi, som han predikade när han ansåg att det behövdes och när det lönade sig. Denna ”personliga religion” grundlades under uppväxtåren av inflytandet från farmodern, som var unitarier, och fick sin speciella prägel genom en mystik upplevelse som Russell hade i början av 1901. Dessa två faktorer i kombination med hans stora uppskattning av Jesu bergspredikan och Spinozas *Etik* utgör sammantagna postulatbasen i hans ”personliga religion” där Spinozas tal om ”den intellektuella kärleken till Gud” och uppmaningen att se världen ”ur evighetens synvinkel” intar en central position. Russells uppskattning av religion och mystik blir tydligare om man noterar att hans kritik av religion i första hand gällde organiserade former av ortodox och dogmatisk religion.

Med utgångspunkt från vad Russell har att säga om religion i *Varför jag inte är kristen* kan man lätt få intrycket att han kategoriskt var emot alla former av religion. Men ser man på vad han skriver i ”Reply to Criticisms” i *The Philosophy of Bertrand Russell* (1944), utgiven av Paul Arthur Schilpp, blir bilden en helt annan. Han säger där att hans attityd till religion är ”något komplex”. Religionen har enligt Russell tre huvudsakliga aspekter. För det första har vi människans seriösa personliga föreställningar om världens natur och om människans handlande. För det andra har vi teologin och för det tredje har vi den institutionaliserade religionen. Han medger att den första aspekten är något vag, men tillägger att ordet ”religion” mer och mer används på detta sätt. Vad som gör hans inställning till religion komplex är att ”även om jag anser att någon form av personlig religion är högst önskvärd, och tycker att många är otillfredsställande som saknar en sådan, kan jag inte acceptera någon välkänd religions teologi, och jag är benägen att tro att de flesta kyrkor för det

mest gjort mer ont än gott.” (s. 726, min övers.) Detta är ett långt mer nyanserat utlåtande än det han levererade tretton år senare i förordet till *Varför jag inte är kristen*, då han sa att ”Frågan om en religions sanning är en sak, men frågan om dess nytta är en helt annan. Jag är lika fast övertygad om att religionerna gör skada som jag är om att de är osanna.” (s. 14)

Snarare än att dra slutsatsen att Russell sedan 1944 blivit mer kritisk till religion, skall man nog se till den kontext i vilken orden fälldes. Den som utsetts till att skriva om Russell och religion för *The Library of Living Philosophers* var Edgar Sheffield Brightman; en bekännande kristen och dessutom professor i filosofi vid Boston universitetet. Han hade sensitivitet nog att genomskåda Russells till synes uteslutande antagonistiska inställning till all religion och fann en hel del fromhet i hans skrifter. Russell tillkännagav att Brightman gjort full rättvisa åt hans ”personliga religion” och tillade att det minst otillfredsställande uttrycket för denna gick att finna i det sjunde kapitlet av *Principles of Social Reconstruction* (1916), som kom ut på svenska två år senare som *Världens återuppbyggande*. Även om det sjunde kapitlet med titeln ”Religionen och kyrkorna” innehåller mycket intressant om vad Russell ansåg om religion i allmänhet, är det först i det åttonde och sista kapitlet som han ger uttryck för sin egen tro och vision. Här är inflytandet från Spinoza tydligt markerat.

Världen behöver en filosofi eller en religion, som förmår skapa liv. Men för att skapa liv är det nödvändigt att ej i livet som sådant se det enda värdefulla i tillvaron. Ett liv, ägnat blott åt livet, är djuriskt, utan något verkligt mänskligt värde, i längden ur stånd att bevara människorna från livsleda och från känslan av att allting är fåfänglighet. Om livet skall bli fullt mänskligt, måste det tjäna något mål, som ter sig som i någon mening liggande utanför det mänskliga livet, något mål, som är opersonligt och höjt över mänskligheten, ett sådant som Gud eller sanning eller skönhet. De, som bäst befördra livet, ha ej livet som mål. Vad de syfta till är i stället något liknande ett gradvis förkroppsligande, ett införande i mänsklig tillvaro av någonting evigt, något, som för fantasien tycks leva i en himmel, fjärran från strider och misslyckanden och tidens allt nedbrytande makt. Beröringen med denna eviga värld - även om den endast är en av vår fantasi skapad värld - bringar med sig en styrka och en frid, som ej kan helt tillintetgöras av vårt timliga livs strider och misslyckanden. Det är detta saliga försänkande i det eviga, som Spinoza kallar den intellektuella kärleken till Gud. För dem, som en gång erfarit den, är den vishetens nyckel. (s. 243-44)

Världens återuppbyggande grundar sig på en serie föreläsningar, som Russell håll i början av 1916. De var ett försök att sammanfatta hans politiska filosofi med utgångspunkt från skillnaden mellan kreativa och possessiva impulser och han skiljer också mellan instinkt, intellekt och ande. Boken anses

av en del russellforskare som hans mest originella och intressanta bidrag till den politiska filosofin.

Från början samarbetade han med D H Lawrence, men de var alldeles för olika personligheter för att det skulle hålla i längden. I ett brev till Lady Ottoline Morrell skrev Lawrence att han och Russell hade planer på att "etablera ett litet sällskap eller grupp runt en religiös tro som leder till handling. Vi måste rikta oss mot kunskap om det Oändliga, om Gud."

Gudsuppfattning

"The Infinite" var för Russell vid den här tiden ett favoritord och han använde det som ett substitut för "Gud". I ett brev till Lady Ottoline skrev han till och med att vad hon kallar "Gud" är detsamma som han kallar "Det Oändliga", men där misstog sig nog Russell rätt kraftigt, eftersom hans Det Oändliga var ett ganska tamt och opersonligt väsen jämfört med Lady Ottoline gud, som var av det anglikanska slaget. Skillnaden i gudsuppfattning är stor och det samma kan sägas om skillnaden mellan Russells spinozistiskt och platoniskt färgade gudsbild och Wittgensteins syn på Gud, som har stora likheter med Pascals som mer eller mindre var densamme som Abrahams, Jakobs och Isaks Gud. Den guden uppfattade Russell som en projicering av en ond despotisk orientalsk härskare, som snarare väckte människans fruktan än hennes kärlek till medmänniskorna. För Russell var Gud, för det mesta, mera en opersonlig princip än ett personligt väsen som kunde bli föremål för kärlek, dyrkan och tillbedjan.

Mystikern

Den sedan några år bortgångne religionspsykologen Hans Åkerberg kämpade hårt för att lansera Nathan Söderbloms gamla "teori" om skillnaden mellan vad han kallade "personlighets mystik" och "oändlighets mystik". Paulus och Luther var för Söderblom typiska exempel på personlighetsmystiker, som uppfattade Gud som en person. Martin Buber kan ses som ett exempel på en judisk personlighetsmystiker. Plotinus var Söderbloms typexempel på en oändlighetsmystiker, där gränsen mellan subjekt och objekt suddas ut i de mest intensiva upplevelserna. Spinoza och Russell kan föras till samma grupp, om vi överhuvudtaget skall tala om Russell som en mystiker.

Teorin eller distinktionen som Söderblom menade att han upptäckte och inte uppfann är inte sämre än många andra försök att definiera vad vi skall för-

stå med begreppen ”mystik” och ”mystiker”. Söderblom medgav att många av mystikerna uppvisar inslag av både personlighetsmystik och oändlighetsmystik.

Jag vet inte riktigt längre vad en teori är eller vad de är bra för, men jag tycker att det ligger en hel del i vad Söderblom säger, och man kan se vissa paralleller till Anders Nygrens syn på skillnaden mellan Eros och Agape. De grekiska filosoferna hade sina uppfattningar om Gud som skilde sig ganska radikalt från de judiska och de kristna tänkarnas syn på Gud som en aktiv medspelare i universums utveckling. Det är en viss uppfattning av skillnaden mellan Aten och Jerusalem som antagligen ligger i botten på de fromma kristna teologernas försök att visa att innerlig fromhet inte endast förekommer bland judar och kristna. I *Den Levande Guden* nämner Söderblom Spinoza endast en gång och jämför honom då med en persisk sufier: ”Vad Spinoza erfor och kallade 'gudsberusningen' är beskrivet, framförallt av Hafiz.” (s.16) Det framkommer inte om Hafiz och Spinoza skall betraktas som personlighetsmystiker, men jag tror att Söderblom i huvudsak såg dem som oändlighetsmystiker, eller rent av som en blandform.

I min avhandling *In Quest of Certainty. Bertrand Russell's search for certainty in religion and mathematics up to "The Principles of Mathematics" (1903)* har jag försökt visa på sambandet mellan Russells religiösa sökande och hans djupa intresse för matematiken. Ray Monk använder i sin senaste lilla bok *Bertrand Russell, Mathematics: Dreams and Nightmares* uttryck som ”matematisk mystik” och ”Pytagoreisk mystik” för att beskriva Russells inställning till matematiken. Jag vet inte om det gör saker och ting klarare med tanke på hur vagt begreppet ”mystik” är i sig självt. Monk säger aldrig vad han menar med mystik eller hur det begreppet förhåller sig till begreppet ”religion”, och jag förstår honom. För mig är problemet snarast att jag inte riktigt förstår vad man gör när man definierar begrepp som religion och mystik, för att inte tala om ”religiös upplevelse” eller ”mystik upplevelse”. Hur vet man med säkerhet om man själv eller någon annan haft en sådan upplevelse eller att en text ger uttryck för en sådan?

Vad Russell talar om på slutet i citatet ovan är en förtäckt referens till en upplevelse han hade i början av februari 1901, som han senare skulle tala om som sin ”första omvändelse” eller ”upplevelse av mystik illumination”. Den kom att ha stor betydelse för honom och man kan finna ett visst inflytande från Spinoza i hans beskrivningar av upplevelsen och vad den förde med sig.

Russell och hans fru hade varit och lyssnat på Gilbert Murray, som läst delar av sin nya översättning av ”Hippolytos”. Tragedin handlar om förbjuden

kärlek. Russell och Alys bodde vid den här tiden tillsammans med familjen Whitehead och Russell var olyckligt kär i fru Whitehead, som led av svagt hjärta. Russell blev djupt rörd av vad han hört, och när han kom hem fann de Evelyn Whitehead med svåra smärtor i bröstet. Detta utlöste en religiös upplevelse hos Russell, som han först redogjorde för i sin helhet i den första delen av sina memoarer som kom ut 1967. För många läsare kom detta som en stor överraskning och visade på en sida av Russell som var föga känd. Han skriver:

Plötsligt verkade marken under mig ge vika och jag fann mig i en helt annan region. Inom loppet av fem minuter genomgick jag några reflektioner som följande: den mänskliga själens ensamhet är outhärdlig, ingenting kan genomtränga den utom den högsta intensitet av den slags kärlek som religiösa lärare har predikat, vad helst som inte växer fram ur detta motiv är harmfult, eller i bästa fall verkningslöst; av detta följer att krig är fel, att ett system med privatskolor är vederstyggligt, att man bör ta avstånd från användandet av våld, och att man i mänskliga relationer skall tränga sig fram till det innersta i varje människas ensamhet och tala till den. /.../

Vid slutet av de fem minuterna hade jag blivit en helt annan person. För en stund var jag behärskad av en slags mystik upplysning. /.../ Från att tidigare ha varit imperialist, blev jag under loppet av dessa fem minuter för boerna och pacifist. Efter år då jag endast brydde mig om exakthet och analys, fann jag mig fylld av semi-mystiska känslor för skönhet, med ett intensivt intresse för barn, och med en önskan nästan lika djup som Buddhas att finna en filosofi som kunde göra mänskligt liv uthärdligt. Jag var besatt av en märklig upphetsning, som innehöll intensiv smärta men också ett mått av triumf på grund av det faktum att jag kunde behärska smärtan och göra den, som jag trodde, till en port till visdom. Den mystiska insikt som jag då trodde mig äga har till övervägande del tonat bort och vanan att analysera har återvänt. Men något av det jag trodde mig se den gången har alltid varit med mig och påverkat min inställning under Första Världskriget, mitt intresse för barn, min indifferens till mindre missöden, och en speciell emotionell ton i alla mina mänskliga relationer. (Min övers.)

Jag finner inga klara referenser till Spinozas inflytande här, men jag tror att man kan se honom som en av de religiösa lärarna som Russell talar om vid sidan om Buddha och Jesus. Det skulle behövas för mycket flankskydd för att övertyga de som tvivlar på att det är Spinozas tal om den intellektuella kärleken till Gud och hans uppmaning att se livet ur evighetens perspektiv som finns med här i bakgrunden, så jag går vidare med några andra tydligare exempel på Russells beroende av Spinoza.

Russell möter Spinoza

Russell kom under Spinozas inflytande under det fjärde året vid Trinity College i Cambridge, då han läste Sir Frederick Pollocks, *Spinoza: His Life and Philosophy*. I slutet på januari skriver han till sin tilltänkta hustru:

Jag önskar att jag hade kommit i kontakt med Spinoza för två år sedan istället för Thomas à Kempis: han skulle ha passat mig mycket bättre: han predikar en betagande asketism baserad på en omfattande odefinierad mystik, som just har fångat min fantasi på ett mycket kraftfullt sätt.

Det finns flera referenser till Spinoza i de uppsatser han skrev om Descartes och Hobbes under 1894, men de rör i första hand metafysiska och kunskapsteoretiska problem och inte religiösa och etiska även om Spinozas definition av Gud på ett par ställen jämförs med Descartes. Russell kommer fram till att Spinozas syn är mera tydligt panteistisk. I en osignerad liten artikel med titeln "Self-Appreciation" från 1897 skriver Russell att Spinoza och Lassalle är de som tilltalar honom mest i historien. (Se *The Collected Papers of Bertrand Russell, Volume I: Cambridge Essays 1888-99, s. 73*)